

YÜKSƏK RİYAZİ MƏDƏNİYYƏT VƏ KÜBARLIQ TƏCƏSSÜMÜ (Zahid Xəlilov haqqında)

Hamlet İsaخانlı

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “Tərəqqi” qəzetinin 2 noyabr 1908-ci ilin 91-ci sayında “Hesab məsələləri” adlı rəy-məqalə dərc etdirmişdi. O, ibtidai məktəblərdə hesab kitabına olan böyük ehtiyacı yada salır və Üzeyir Hacıbəyovun “104 səhifədən ibarət təmiz və aydın surətdə Azərbaycan sadə türkcəsilə tərtib olunmuş “Hesab məsələləri” adında” yazdığı dərs kitabını təqdim edir, məqaləsini “kitabın təbiiqini tövsiyə ediyorum” ifadəsi ilə bitirir. Maraqlı fenomenidir: peşəkar alimlərin olmadığı zamanda maarifçi bir jurnalist, gələcəyin böyük bəstəkarı hesab kitabı yazır, maarifçi digər bir jurnalist, gələcəyin böyük siyasətçisi isə ona rəy yazır!

19-cu əsrin ikinci yarısında azərbaycanlı gənclər Rusiya və Avropa ali məktəblərində təhsil almağa başladılar. Təbiət elmləri, mühəndislik, kənd təsərrüfatı, hüquq və digər sahələr üzrə ali təhsilli mütəxəssislərimiz Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafında böyük rol oynadılar. Bakı Dövlət Universiteti qurulduqdan sonra tədrisin və elmi araşdırmaların təşkilində əsas rol rus alimlərinə məxsusdu, milli alimlərimiz ortada yoxdu. Lakin bir neçə ali təhsilli azərbaycanlılar tədris işində çalışırdılar. 1920-ci ildə öz biliklərini gənclərə öyrətmək üçün çalışan və milliyətcə Azərbaycan türkü olan cəmi üç ali təhsilli fizika-riyaziyyat müəllimi haqqında məlumatım var: Məmməd bəy Əfəndiyev, Bəhram bəy Mirzəyev və Rəhim bəy Məlikov. Onlardan ilk iki şəxs Peterburq universitetinin, üçüncü isə Varşava universitetinin məzunu olublar. O zaman 20 ilə yaxın vaxt keçdi. İlk azərbaycanlı riyaziyyatçı-alimlər yetişdi. Onlardan biri və çox güman ki, ən məşhuru Zahid Xəlilov idi.

Riyaziyyatçı tələbə olaraq bizə dərs deməyən riyaziyyatçıların adlarını da tez-tez eşidirdik. Zahid Xəlilovun adı çəkiləndə hamı ciddiləşər, ondan hörmətlə, amma bir qədər də ehtiyatla danışardılar. Elə təsəvvür yaranırdı ki, sanki o, uzaq, əlçatmaz bir adamdır, başqa bir dünyanın adamıdır, ətrafdakılardan fərqlidir. Sonralar, onu və bir çox digər riyaziyyatçıları nisbətən yaxından tanıdıqdan sonra, başa düşdüm ki, Zahid müəllim doğrudan da fərqli bir insan, fərqli bir alimdir.

Azərbaycan Dövlət (indiki Bakı Dövlət) Universitetinin ikinci kursunda oxuyarkən bizə mexanika dərsi deyən Maya xanım Hacıyeva Zahid müəllimin

“Nəzəri mexanikanın əsasları” kitabını da oxunmalı ədəbiyyat siyahısına daxil etmişdi. O, Zahid müəllim haqqında xüsusi ehtiramla söhbət açardı, “a yoldaşlar, Zahid müəllim ayrı cür alimdir, ayrı cür insandır” deyərdi.

Zahid müəllimin qəflətən dünyasını dəyişməsi onunla tanışlığımın uzun sürməsinə imkan vermədi. Amma hər insanın bir sıra unudulmaz xatirələri var. Mənim Zahid Xəlilov haqqında bu xatirələrimdə özümün çox yet tutacağımı bilirəm, amma başqa cür mümkün deyil. Həyatımda Zahid Xəlilovun yaxın iştirakı ilə baş vermiş bir neçə hadisələrdən söhbət açacam və bu söhbətdə oxucular, ümid edirəm ki, Zahid müəllimin parlaq obrazına mənim gözümlə nəzər salacağılar.

1968-ci ildə tətil zamanı evimizə, kəndimizə, Gürcüstana getmişdim. Tiflisə, Riyaziyyat institutuna getmək, oranın kitabxanasında mənə lazım olan və Bakıda az tapılan ədəbiyyatla, o cümlədən İ.N. Vekuanın bəzi əsərləri ilə tanış olmaq istədim. Məni, Bakıda oxuyan Gürcüstanlı tələbəni kitabxanada hörmətlə qarşıladılar, axtardığım ədəbiyyatı tapıb mənə verdilər. Oturub kitabları və jurnalları vərəqləyir, qeydlər götürürdüm. Mehriban kitabxanaçı qadın (bəlkə də o direktor və ya director müavini idi) harasa getdi və qayıdanda mənə yaxınlaşıb asta səslə “Musxelişvili burdadır, sizi görmək istəyir” dedi. Mən çaşdım, onun üzünə baxdım. Görəsən bu qocaman məşhur adam (1891-1976), Gürcüstan Elmlər Akademiyasının prezidenti (1941-1972) məni, Bakıdan gəlmiş adi bir tələbəni niyə görmək istəyir? Nə isə, məni Musxelişvilinin yanına qədər müşaiyət etdilər, qapını açıb içəri apardılar. Musxelişvili qabağıma gəldi, əl verib salamladı, qolumdan tutub əyləşdirdi. Məni kəndimizdən, valideynlərimdən başlamış oxuduğum Azərbaycan Dövlət universiteti, dərslər, riyaziyyatın hansı sahələri ilə maraqlandığım barədə sorğu-suala tutdu. Mən əvvəl tutula-tutula cavab verirdim, lakin onun mehribanlığını və sadəliyini görüb rahatlaşdım, suallara dəqiq cavab verməyə başladım. Müəllimlərim barədə sanki daha ətraflı məlumat istəyirdi. Birdən “Zahid Xəlilovu tanıyırsanmı?” sualı ilə üzümə baxdı. Mən “adını eşitmişəm, amma şəxsən tanımıram, bizə dərs demir” deyər cavab verdim. Musxelişvili üzündə mehriban təbəssümlə “Zahid mənim tələbəm olub, istedadlı alimdir və uzaqgörəndir; o, funksional analizi vaxtında öyrəndi və tətbiq etdi, bu sahədə bizdən qabağa getdi” dedi. “Zahid Xəlilovla tanış ol, məndən ona salam söylə; nə zaman bizə aid nə məsələnə olsa, çəkinmə, gəl, müraciət et” dedi və məni yola saldı. Çox sevinmişdim, xoş həyəcan məni bürümüşdü. Böyük bir insanla ünsiyyətdə olmuş,

Zahid Xəlilov haqqında onun yaxşı rəyini eşitmişdim. Nədənə sonralar, Zahid müəllimlə tanış olandan sonra, Musxelişvilinin sözlərini ona demədim. Ümumiyyətlə, Zahid müəllimlə heç vaxt sərbəst söhbət edə bilməmişəm. Bilmirəm, bu ona böyük ehtiramdanmı qaynaqlanırdı, mənim utancaq olmağımdanmı irəli gəlirdi?!

Bir gün eşitdim ki, Zahid Xəlilov topologiya, cəbri həndəsə və riyaziyyatın digər müasir sahələrində mühüm rol oynayan “dəstələr nəzəriyyəsi” (ingiliscə: theory of sheafs; rusca: teoriya puçkov) haqqında dərs deyəcək. Nəhayət, Zahid müəllimi yaxından görmək, onu dinləmək və onun ifasında riyaziyyatın bir yeni sahəsi ilə tanış olmaq imkanı əldə etmişdim. Lokal olandan qlobal olana keçidi təmin edən dəstələr nəzəriyyəsinin şərhində Zahid müəllim məşhur fransız riyaziyyatçısı Jean-Pierre Serre’ə əsaslanırdı. Zahid müəllim riyaziyyatın bu çox mücərrəd və çətin sahəsinə o qədər aydın giriş verirdi ki, ona heyran qalmamaq mümkün deyildi. Kübar görünüşü, ölçülü söz, ifadə və hərəkətləri, pedaqoji ustalığı və riyazi mədəniyyəti onun doğrudan da fərqli alim və ayrı cür insan olduğunu nümayiş etdirirdi. Dəstələr nəzəriyyəsi Zahid müəllimin tədqiqat maraqlarından uzaq bir sahə idi. Bəs onun bu sahə ilə maraqlanmasının, üstəlik başqalarını da həvəsə gətirməsinin səbəbi nə idi? Səbəb, sözsüz ki, yenilik duyğusu, ən mühüm olanı görmək sezgisi, yəni elmi intuisiya və yeniliyə olan ehtirasla bağlı idi. Zahid Xəlilov öz müasirləri arasında “riyaziyyatda yeni və mühüm nələr baş verir?” sualına doğru cavab verə bilməsi ilə çox fərqlənirdi.

Universiteti bitirdim və aspiranturaya (indiki dillə desək, PhD-yə, fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktorluğuna) daxil olmaq üçün sənədlərimi Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Riyaziyyat və Mexanika institutuna verdim. Qəbul ola bilsəm, Lomonosov adına Moskva Dövlət universitetinə göndəriləcəkdim. Əslində qəbul olacağıma çox da şübhəm yox idi. Lakin tezliklə vəziyyətin çətin olduğu anlaşıldı. Əyani aspiranturaya cəmi bir yer varmış və bu yerə dörd sənəd verilibmiş. Üstəlik, namizədlərdən biri Zahid Xəlilovun yaxın qohumu, ikincisi onun tələbəsi (onun rəhbərliyi altında diplom yazmış tanış biri), üçüncüsü isə riyaziyyat üzrə imtahan komissiyasının nüfuzlu üzvü Mirabbas Qasimovun yerlisi (deyilənə görə həm də qohumu) idi. İmtahan verdik. Mənim “inteqral hesabında orta qiymət teoremləri” mövzusunun kompleks analizə və qiymətləri Banax fəzasında olan funksiyalar sinfinə aid mülahizə, misal və teoremlə genişləndirməyim Zahid müəllimin çox xoşuna gəlmişdi. O, bunları haradan öyrəndiyimi soruşmağı da unutmadı. Bir neçə gündən sonra bizi toplantıya çağırırdılar (bu, deyəsən rəsmi şura idi). Elan edilmiş bir əyani yerə mənə götürdülər (sonralar digər namizədləri də bu və ya digər şəkildə qəbul edib yerləşdirdilər). Toplantıdakı bir maraqlı hadisə də xatirəmdə iz buraxıb. İbrahim İbrahimov ingilis dilindən qəbul imtahanında əla qiymət almış bir nəfərin qiymətinə, ingiliscəni bilmə qabiliyyətinə şübhə etdiyini dedi.

Zahid müəllim “İbrahim, mən də sənənlə razıyam, zəhmət olmasa o adamı ingilis dilindən imtahan et” deyər şux zarafat etməkdən qalmadı; o, bu zarafatla İbrahim müəllimin ingiliscə bilmədiyinə işarə vururdu.

Aspirantura müddətində Moskvadan Bakıya gələrkən Riyaziyyat və Mexanika institutuna baş çəkərdim, amma Zahid müəllimi görmək hər zaman mümkün olmurdu və özüm də buna can atırdım. Lakin bir dəfə Zahid müəllim Bakıda olduğumu bildi və məni öz elmi seminarında məruzə etməyə dəvət etdi. Mən operator dəstələrin faktorizasiyası və həyəcanlanma nəzəriyyəsinin (ingiliscə: perturbation theory; rusca: teoriya vozmuşşeni) bu işdə rolu barədə danışdım. Zahid müəllim çox suallar verirdi. O cümlədən Poincaré'nin (Puankare) klassik işlərinə qədər getdi. “Poincaré'nin o işlərini oxumusanmı?” sualına “xeyr, oxumamışam” deyər cavab verməli oldum. Mənə elə gəldi ki, o, bəzi sualları məni sınamaq və hətta bir qədər dolaşdırmaq məqsədilə verir. Zahid müəllimin belə xasiyyəti riyaziyyatçılar arasında yaxşı məlum idi və buna görə bəzən onun seminarında çıxış etməkdən çəkinirdilər.

Bir dəfə Bakı-Tiflis qatarı ilə kəndimizə gedirdim. Vaqona minmək ərafəsində Zahid müəllimi və onu yola salanları gördüm. Nəyə deyəsən Gürcüstana bir yubiley mərasiminə gedirdi, bəlkə də Musxelişvilinin yubileyi idi. Məni görüb gülümsədi, “yaxşı oldu, söhbət edə-edə gedərik” dedi. Mən ondan çəkinsəm də, kupesinə getdim, çay iç-çə söhbət edirdik, daha doğrusu Zahid müəllim danışır, mən dinləyirdim. Mənim ailəm, nəslim haqqında soruşdu. Qaçaq İsxanın nəvəsi olduğumu biləndə keçmiş xatirələrə daldı. İsxanın əmisi oğlu “Xozeyin” adı ilə məşhur olan Qurban Hacıbayramlıdan, onun savadlı olmasından, natiqlik qabiliyyətindən danışdı. “Sarvanda (Marneulidə) onun xalq qarşısında Sovet hökuməti əleyhinə necə odlu çıxış etdiyinin şahidiyəm, bu günkü kimi gözümün qabağındadır” dedi. Mən Zahid müəllimə çox diqqətlə qulaq assam da, təəssüf hissi ilə deməliyəm ki, ona çox sual vermir, məni maraqlandıran suallara cavab almağa çalışmırdım. İndi olsaydı, yəqin belə etməzdim...

Moskvada dissertasiyam hazır idi. Elmi rəhbərim A.Q. Kostyuçenko Moskvada müdafiə etmək üçün ən azı bir il, bəlkə də iki ilə yaxın növbədə durmaq, gözləmək lazım gələcəyini, Bakıda isə müdafiənin, yəqin ki, daha tez baş tutacağını dedi. Onun rəyini alıb Bakıya qayıtdım. Zahid müəllim elmi şuranın sədri kimi mənim işimlə yaxından maraqlandı, görkəmli riyaziyyatçı V.B. Lidskiy əlavə rəyçi təyin olundu. Lidskiy və Bakıdan olan opponentim Mirabbas Qasimov yazdıqları rəydə çox yüksək fikirlər səsləndirmiş, yazdığım işin namizədlilik dissertasiyası səviyyəsindən yuxarı olduğunu qeyd etmişdilər. Zahid müəllim işin birbaşa elmlər doktoru adına layiq olduğunu irəli sürməyi təklif etmişdi. Müdafiə zamanı hamı bu fikirdə olsa, onda ikinci müdafiə təşkil olunması nəzərdə tutulmuşdu. Müdafiə çox yaxşı keçdi. Əlavə çıxış edənlər arasında İbrahim İbrahimov, Sasun

Yaqubov çox yüksək fikir söyləsələr də, Cəlal Allahverdiyev - yaxşı işdir, amma tələsməyə dəyməz - fikri üzərində durdu. Müdafiədən sonra Zahid müəllim məni yanına çağırırdı, təbrik etdi və “digər şeylərə görə kefini pozma, əsas odur ki, riyaziyyatla daha yaxşı, daha həvəslə məşğul ol, hər şey yaxşı olacaq”. Məni öz şöbəsinə keçirəcəyini dedi (və bunu etdi). Sonra gülə-gülə “Evdəkiləri də təbrik etmək lazımdır, məni evinə dəvət etmək istəmirsənmi?” dedi. Çox sevindim. Zahid müəllimin mənə qarşı diqqəti məni mütəəssir etmişdi. İki gündən sonra onu, Mirabbas Qasimovu və digər bir neçə alimi evimizə dəvət etdim. Zahid müəllimin kefi çox yaxşı idi. Heç onu belə şən görməmişdim. Görə də bilməzdim - nə yaşca, nə digər yaxınlıq dərəcəsinə görə buna əsasım yoxdu...

Bir dəfə Zahid müəllim işdən çıxanda məni yanına çağırırdı, “gəl bizə gedək” dedi. Çox təəccübləndim, amma çox da sevindim. Maşınında oturdum. Neftçilər prospektindəki “alimlər evi”ndə idi evi (sonralar həmin evdə Mirabbas Qasimov və onun həyat yoldaşı olan Rəfiqə Xəlilova – Zahid müəllimin qızı, daha sonra isə təkcə Rəfiqə xanım yaşayırdı). Zahid müəllim gözəl söhbət etdi, riyaziyyatçılardan, keçmişdən, yeni riyazi ideyalardan bəhs etdi. Sonra mənə bir məqalə göstərdi. Bu, Toronto universitetinin professoru F. V. Atkinsonun “Multiparameter Spectral Theory” adlı məqaləsi idi (Bulletin of the American Mathematical Society 74, 1968; 1-27). Zahid müəllim çoxparametrlı spectral nəzəriyyəni çoxölçülü kompleks analizlə qarşılaşdırırdı. Onun söylədikləri təxminən belə idi: “Mənim ilk müəllimim Stefan Bergman çoxdəyişənli kompleks funksiyalar nəzəriyyəsi ilə məşğul olurdu. O vaxtdan məndə bu nəzəriyyəyə maraq azalmır. Bu çoxparametrlı spectral analiz isə klassik spectral analizin ümumiləşməsidir, amma çox fərqli və çətin məsələlərdən bəhs edir. Riyaziyyatın çox müasir və mürəkkəb sahələrinin sintezində durur – operatorlar nəzəriyyəsi, homoloji cəbr, kommutativ cəbr, çoxdəyişənli kompleks analiz, riyazi fizikanın bir sıra məsələləri, diferensial tənliklər, J. B. J. Fourier (Furye) metodu... Bu işlə ancaq gənc adam məşğul olmalıdır, sən kimisi” – deyər gülümsədi. Mən məqaləni alıb baxdım, “bu sahə ilə maraqlanacam” dedim. Zahid müəllimin nədənsə bir qədər kədərli görünən təbəssümü indi də gözümün önündədir, “oxu, yaxşı tanış ol, riyazi aparatı və problemləri öyrən, sonra seminarda bir məruzə et” sözləri də sanki qulaqlarımda səslənir... Doğrudan da, sonralar mən çoxparametrlı spectral analizlə ciddi məşğul olan ilk sovet riyaziyyatçısı kimi tanındım və elə Sovet zamanı bu sahədə mühazirələr oxumaq və konfranslarda çıxış etmək üçün Kanada, Almaniya, Böyük Britaniya kimi ölkələrə dəvət olundum; sağ ol, Zahid müəllim, ruhun şad olsun.

Zahid Xəlilovun növbəti seminarında iştirak etdim. Sən demə bu, yadda qalan son görüşlərdən biri olacaqmış. Maraqlı riyazi məsələlər müzakirə olunurdu, birdən kimsə yerindən “Zahid müəllim, futbol var, bəlkə seminarı tez qurtaraq” dedi (nə futbolu olduğunu

unutmuşam). Otağa sükut çökdü. Zahid müəllim belə məsələlərə münasibətdə çox da sadə adam deyildi. Amma o, gülümsündü: “Yaxşı, görürəm futbolu riyaziyyatdan çox istəyirsiniz, olsun. Bircə məsələmiz var, onu aydınlaşdıraraq. Funksional analiz və onun tətbiqləri üzrə ümumittifaq konfransı olacaq, mən və Sasun Yaqubov ora dəvət olunmuşuq. Mənim getmək fikrim yoxdur. Kim mənim əvəzimə getmək istəyir?” Ortağa yenə sükut çökdü. Bir nəfər mızıldandı: getmək olar. Zahid müəllim əlindəki dəvətnaməni mənə doğru uzatdı: “Hamlet getsin, amma geri qayıdanda hər ikiniz konfransın işini ciddi təhlil etməlisiniz – seminarımızda Sasun diferensial tənliklər, Hamlet funksional analiz haqqında ətraflı məruzə edəcəklər. Sizə yaxşı yol. İndi gedək, futbola gecikməyin”. Sasun Yaqubovla bərabər konfransda iştirak etdik. Hər ikimiz konfrans haqqında hesabat hazırlamışdıq. Səfərdən qayıtdıq. Evə gəlib bir az dincəlmişdim ki, həyat yoldaşım Nailə xanım yaxınlaşıb əlimdən tutdu, qəmli gözləri ilə məni süzüb “Zahid Xəlilov dünyasını dəyişdi” dedi. Sarsıldım. Sabahkı gün bir dəstə gül alıb bir neçə yoldaşla birlikdə Zahid müəllimin qəbrini ziyarət etdik. “Sovet Gürcüstanı” qəzetində Zahid Xəlilovun xatirəsini yad edən məqalə ilə çıxış etdim (Mustafa Vəliyevlə birgə).

Doğulduğu 1911-ci ildən namizədlik dissertasiyası müdafiə etdiyi 1940-cı ilə qədər, Bakıda ali təhsil aldığı 1929-1932-ci illər istisna olmaqla, Zahid Xəlilov Gürcüstanda oxumuş, yaşamış, elmi-tədqiqatla məşğul olmuş və dərs demişdir. Faşistlərin hakimiyyətə gəlməsi ilə Berlin universitetindən qovulub SSRİ-yə gələn Stefan Bergman (1895-1977) 1937-ci ildə aspiranturaya daxil olan Zahid Xəlilovun elmi rəhbəri təyin edilmişdi. Görkəmli riyaziyyatçılardan İ.N. Vekua və L. Bers də S. Bergmanın tələbələri olublar.

Lakin S. Bergmanın tezliklə Parisə, oradan da ABŞ-a köçməsi nəticəsində gənc Zahid öz tədqiqatını Musxelişvili məktəbində davam etdirmişdir. S. Bergman mühəndislik təhsili də almış ciddi riyaziyyatçı, Musxelişvili isə mexanika və riyaziyyat - sinqulyar inteqral tənliklər nəzəriyyəsi üzrə görkəmli mütəxəssis idi. Bu baxımdan Zahid Xəlilovun bütün yaradıcılığı boyu nəzəriyyə və tətbiqi sintez etmək, mexanika və riyaziyyatla eyni dərəcədə məşğul olmaq qabiliyyəti təəccüb doğurmamalıdır.

1940-cı ilin aprel ayında namizədlik dissertasiyasını müdafiə edən Zahid Xəlilov ondan bir az əvvəl və bir az sonra (1939/1940) müdafiə edən digər gənclərlə birlikdə Sovet Azərbaycanının ilk peşəkar riyaziyyatçı alimləri oldular. 1946-cı ildə Tiflisdə doktorluq dissertasiyası müdafiə edən Z. Xəlilov fizika-riyaziyyat elmləri doktoru ünvanına sahib ilk Azərbaycan alimi oldu.

Zahid Xəlilov mənbə mexanikanın və neft fizikasının müxtəlif sahələri ilə bağlı olan bir sıra xüsusi törəməli diferensial tənliklərin sərhəd məsələləri və qarışıq məsələlərinin həlli üzrə tədqiqatlar aparmış, spectral analiz və təqribi hesablaşma metodlarını tətbiq etməyə müvəffəq olmuşdur. Funksional analiz metod-

larının tətbiqində uğurlu nəticələr almış, bir tərəfdən operator əmsallı diferensial tənliklər üçün A-L. Cauchy (Koşi) və optimal idarəetmə məsələlərinin həlli ilə məşğul olmuş, digər tərəfdən isə integral tənlikləri öyrənmiş, xüsusilə də sinqulyar integral tənliklərin mücərrəd nəzəriyyəsinə, yəni normalı Banax cəbrlərində (həlqələrdə) modelləşdirilməsi və tədqiqi metodunu yaratmışdır. 1949-cu ildə həm funksional analiz üzrə kitabı (bu, SSRİ-də funksional analizə ilk giriş kitabı sayılır), həm də normal fəzalarda xətti tənliklər haqqında monoqrafiyası işıq üzünə görmüşdür. O, nəzəri mexanikanın əsasları üzrə dərslik də yazmışdır. Zahid müəllim həmçinin riyaziyyatın tarixi və inkişafı, riyaziyyat üzrə populyar yazıların da müəllifidir.

Zahid Xəlilovla yanaşı digər ilk nəsil Azərbaycan sovet riyaziyyatçılarından, o cümlədən İbrahim İbrahimov (1912-1994) və Əsrəf Hüseynovun (1907-1981) da adlarını çəkmək lazımdır. İ. İbrahimov kompleks dəyişənli funksiyalar və yaxınlaşma nəzəriyyələri ilə, Ə. Hüseynov isə qeyri-xətti analizlə məşğul olmuşlar. Hər ikisi Moskvada elmi məktəb keçmişdilər. İ. İbrahimov öz elmi məhsuldarlığı və pedaqoji ustalığı ilə, Ə. Hüseynov təşkilatçılığı və xeyrxahlığı ilə tanınmışdı. Zahid Xəlilov riyaziyyat və mexanika üzrə geniş əhatəli tədqiqatları ilə hörmət qazanmış, Azərbaycanda funksional analiz məktəbinin və riyazi mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışdır. İ. İbrahimov 1939-da, Z. Xəlilov və Ə. Hüseynov 1940-cı ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdilər. Həmin ilin axırında Maqsovd Cavadov da öz dissertasiya işini müdafiə etmişdi. Ə. Hüseynov və Maqsovd Cavadov (1902-1972) tələbə ikən mənə dərs demiş, Z. Xəlilov və İ. İbrahimovun mühazirələrinə qulaq asmış, onların hər biri ilə ünsiyyətdə olmuşam. Ə. Hüseynov bəy oğlu olduğuna görə bir zamanlar müəyyən siyasi sıxıntılar yaşamışdı. M. Cavadov müdrik, xeyrxah bir insan idi, elmi maraqları həndəsə ilə bağlı olmaqla daha çox pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olurdu; o, məharətli və məlahətli müəllim idi. Geniş elmi-təşkilati işlərdə adətən üçlükdən – Z. Xəlilov, İ. İbrahimov və Ə. Hüseynovdan söhbət gedərdi. Bu üç layiqli şəxsin öz aralarında münasibətləri heç də rahat, rəvan olmamış, bəzən də gərginləşmişdir. Bu münasibətlərin gərginləşməsində, zənnimcə daha çox təşkilati məsələlər və iddialar rol oynamışdır. Bu barədə İ. İbrahimov öz xatirələr kitabında bu məsələyə toxunmuş, lakin Z. Xəlilov, eləcə də Ə. Hüseynovun bu barədə fikirlərini bilmədiyimiz üçün bu münasibətlər tarixinə obyektiv surətdə baş vurmaq asan deyil. Z. Xəlilov bu ilk nəsil sovet Azərbaycanı riyaziyyatçıları arasında ən az ömür sürən oldu; o, me-muar yazmaq yaşına gəlib çatmadı. İ. İbrahimovun bir maraqlı və mübahisəli fikri ilə bu məsələyə nöqtə qoymaq olar: “bəlkə istedadlı adamların ümumiyyətlə bir-birilə dostluq edə bilməməsi bir qanuna uyğunluqdur?”

Zahid Xəlilov Azərbaycan elminin təşkilində ən yüksək mərtəbələrə çatmış, vəzifələrə təyin olunmuşdur. Görünür ki, bu yolda onun geniş əhatəli alimliliyi, mədəniyyəti və geniş dünyagörüşü əsas rol oynamışdır. O, 1942-ci ildən başlayaraq riyaziyyat və fizika üzrə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialında elmi-təşkilati fəaliyyətə qoşulmuş, 1950-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının fizika və riyaziyyat institutuna direktor təyin edilmişdir. 1955-ci ildə Akademiyanın üzvü seçilmiş, 1957-ci ildən başlayaraq Akademiyanın akademik katibi, vitse-prezidenti və nəhayət prezidenti (1962-1967) vəzifələrində çalışmış, 1967-ci ildən ömrünün sonuna-1974-cü ilə qədər Azərbaycan Elmlər Akademiyası Riyaziyyat və Mexanika institutuna başçılıq etmişdir.

Zahid Xəlilov dünyasını dəyişəndə mənəm 26 yaşım tamam olmamışdı. Onu yeni-yeni tanımaqda idim. Bu görkəmli insanla ünsiyyətdə olmaq, ona qulaq asmaq həyatımın qısa, amma yaddaqalan, mənalı anlarını təşkil etdi. Deyə bilərəm ki, onun təşəbbüsü ilə aramızda dostluq yaranmaqdaydı. Onun vaxtsız ölümü bu yaxınlaşmanı dayandırdı. Amma Zahid Xəlilovu hər zaman andım, onu yaxşı tanıyan, onunla ünsiyyətdə olan digər insanlar kimi. Zahid müəllimin hər iki qızını tanıyırdım. Rəfiqə xanımla dost olduq. Xüsusilə son zamanlar onunla görüşüb dərddləşirdik. Bir dəfə Rəfiqə xanım mehriban qayğılı gözlərlə “sənə bir sözüm var” deyərək söhbətə başladı. Zahid müəllimin ömrünün son iki ilində mənə çox bəyəndiyini söylədi (onun Zahid müəllimə istinadən mənəmə barəmdə deyilən çox xoş sözləri təkrar etmirəm). Və birdən “istəyirəm ki, sən Zahid müəllim haqqında bir kitab yazasan” dedi. Mən çaşıb qaldım. “Rəfiqə xanım, Zahid müəllim haqqında sizin kitab yazmanız daha doğru və daha təbii olmazmı? Siz yazın, mən də kömək edim” dedim. O, etiraz etdi və yenə də mənəmə üzərimə qayıtdı. Mən Rəfiqə xanıma “yaxşı, gəl yavaş-yavaş material toplayaq” deyərək birgə çalışmanın daha yaxşı olduğunu vurğuladım, eyni zamanda sanki yazı məsələsinin bir qədər sonraya qalmasına nail oldum. Rəfiqə xanımın qəfildən dünyasını dəyişməsi hər şeyi dəyişdi. Mən kitab fikrindən soyudum, Rəfiqə xanımın istədiyi kitabı başdan da təklikdə yazmaq istəmirdim və bəlkə gələcəkdə bu işə qayıdaram deyərək yazmaq fikrini gündəlikdə saxlamadım. Adam düşündüklərinin böyük qismini həyata keçirə bilmir. İndi bu sətirləri yazarkən fikrən Zahid Xəlilov və Rəfiqə xanımla ünsiyyətdəyəm. Zahid Xəlilov haqqında kitab yazma bilmədim, amma bu kiçik yazı ilə onu yada salmaq mənə həm xoş, həm də nisgil dolu günləri, hadisələri, anları yenidən yaşatdı.

“İstinad nöqtəsi (Zahid Xəlilov-100)” kitabından,

“Qismət”, 2011, səh. 184-195.